

Roma ve Osmanlı'da Devlet Felsefesi

Dr. Hasan Tahsin Fendoğlu (*)

Stoacı Seneca ve Önceki Kamu Hukukumuz Açısından Bir Mukayese

Bu yazımızda Roma İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti'nin devlet anlayışları üzerinde durmak istiyoruz. Roma İmparatorluğunun devlet anlayışının arka-planında Stoa düşüncesi'nin bulunduğunu biliyoruz. Roma İmparatorluğunun zihniyet yapısı ve felsefesi üzerinde en etkin olan Stoa düşüncesi araştırma alanımıza girmektedir. Roma'nın büyük devlet adamlarından, Stoa'cı düşünür ve yazar, Seneca'nın şahsında konumuzu işlemeyi ve daha sonra ancak Roma İmparatorluğuyla mukayese edilebilen Osmanlı Devletinin sadece bu konudaki düşüncelerini belirtmek amacındayız. Bununla çağdaş Batı düşüncesinin en önemli kaynaklarından biri olan Stoa düşüncesini ve Avrupa'nın kurabildiği en büyük devleti olan Roma İmparatorluğunun devlet felsefesi ni ve insan haklarıyla ilgili kökenini irdelemek istiyoruz.

Hiz. İsa'dan hemen sonra gelen ilk asırdaki düşünce ile, bundan on iki asır sonra gelen Osmanlı arasında iletişim kurmak garip karşılanmamalıdır.

Birinci bölümün ilk kesiminde, Stoa kavramı üzerinde duracak, daha sonra Roma'lı devlet adamı Seneca'nın kişiliği ve genel felsefesi üzerinde (genelde kabul edilen üç'lü ayırma göre: Ontoloji, gnozeoloji ve aksiyoloji) açısından duracağız. Birinci bölümün ikinci kesiminde Stoa'nın devlet felsefesi inceleme alanımıza girecek. Son bölümde ise, dünyanın belli başlı büyük devletlerinden biri sayılan Osmanlı devletinin sadece ele alınan konulardaki düşüncesi yer alacaktır.

Hiz. İsa'dan hemen sonra gelen ilk asırdaki düşünce ile, bundan on iki asır sonra gelen Osmanlı arasında iletişim kurmak garip karşılanmamalıdır. Bugün, çağdaş evrensel değerlerin çoğunun kökeninde Stoa düşüncesinin etkinliği vardır. Roma emperyalizminin perde arkasında da —belki günümüzde de— bu düşünceye sığınılıyor. Hristiyanlık-Kilise düşüncesi de Stoa'ya çok konuda borçlu bulunmaktadır. Seneca, Hristiyanlığın vaftiz babası da sayılıyor.

BİRİNCİ BÖLÜM STOA VE SENECA'NIN DEVLET FELSEFESİ

1. GİRİŞ: STOA KAVRAMI, SENECA'NIN HAYATI VE GENEL FELSEFESİ

"Homo sacra res homini"
(insan, insan için kutsal bir şeydir)
—Seneca

Seneca'nın devlet felsefesini öğrenmek için Stoa Okulu ve bu Okulu hazırlayan etmenler üzerinde durmak gerekir. Stoacı Seneca, "son (Roma) stoa" içinde yer alır. Seneca ile birlikte Epictetos ve Marcus Aurelius Antonius da Roma (son) Stoasına bağlıdır. Bazıları Çiçero ve Caius Musonius Refus'u (M.S. 20-81) da bu akım içinde değerlendirir. Ama bu akımın en ünlüsü Seneca'dır. Çağımızın hümanist görüşü, Romalı son stoisyenlere çok şey borçludur¹.

A. STOA KAVRAMI:

1. Genel Olarak:

Stoa, M.Ö. IV. yüzyıl sonlarından, M.S. II. yüzyıla kadar düşünsel egemenliğini sürdüren, Helenistik dönem Yunan felsefesinin en tipik ve en önemli felsefe öğretisi sayılır. Helenistik dönem, ayrı kaynaklardan gelen düşünce karakterlerinin ve mistik çılgırların birbiriyle kaynaşmasından doğmuştur. Stoa, Atina'nın 4 büyük felsefe okulundan biri sayılmakla birlikte en az Yunanlı olanıdır². İlk Stoacıların hiçbiri Peleponnezli değildi. Yunan uygarlığının dışındaki sitelerden gelmişlerdi. Bunlar ticaret nedeniyle, uzak ülkelere gidip, oraların felsefe ve devlet görüşlerini tanıdılar. Stoacılığın kurucusu olan Zenon'un (336-264) babası bir tüccardı. Son stoacıların çoğunluğu ise Romalı idi³. Stoa öğretisi, tek bir filozof tarafından ortaya konulmamış, değişik düşünürlerce geliştirilmiş, farklı şartlara ayak uydurabilmiş, Roma İmparatorluğunun en yaygın felsefesi olabilmıştır⁴.

Stoa, aslen Kıbrıslı olan Zenon tarafından M.Ö. 300 tarihinde Atina'da kurulmuştur. Zenon, derslerini, Stoa Poikile'de resimli süslü bir kemerin altında verdiği için, okuluna stoacı (galerici, kemerci) okul denilmiştir⁵. Stoa, revak kelimesi karşılığı da kullanılmıştır⁶. Stoa'nın kurucusu Zenon, Fenike kökenli⁷. Zenon'un 26 eseri vardı, en önemlisi "Politika"dır⁸. Stoa felsefesinin kurucusu Zenon, tutarlı, ölçülü, doğru saygın bir kişiydi. İntihar etmesi üzerine Kleanthes yerine geçti (M.Ö. 312-233). Sonra da Khrysippos (M.Ö. 281-208) geçti ki Stoa'nın 2. kurucusu sayılır. 705 eseri olduğu söylenir. İntiharın meşruluğu üzerinde sürekli durup, sonunda intihar etmiştir.

Stoisizm öğretisi, 3 bölümde incelenmektedir: İlk Stoa, M.Ö. üçüncü yüzyılda çıkmış, Orta Stoa M.Ö. ve 1. yüzyılda, son (Roma) Stoa ise, M.S. I. ve II. yüzyıllarda devam etmiştir⁹. Her üç akımda da, ahlâk-ada-

let ve erdem temellerine dayanmış, ortak çizgiyi sürdürmüşlerdir. Orta stoacılar, Platon ve Aristo etkisi vardır. Roma stoası ise, ahlâk ağırlıklıdır. İlk ve son stoa arasındaki benzerlik ve uyum, orta stoaya göre daha fazladır¹⁰. Orta stoa, Roma egemenliği nedeniyle, Romalı mizacına uygun pragmatist bir niteliktedir.

2. Stoa Öncesi Yunan Düşüncesi

İlk Çağ Yunan dünyası, köle emeği üzerine kurulmuştu. Yurttaş, bedensel hiçbir işle ilgilenmezdi. Bedensel işle uğraşanlar, yurttaş statüsüne sokulmazdı. Bu, yurttaşta bilgi birikimini sağlıyordu. Yurttaş, sırf sitenin yurttaşı olduğu için haklara sahipti. Ekonomi, kölelerin sömürüsü ve sürekli yayılım savaşlarıyla ayakta dururdu. M.Ö. V. yüzyıldan sonra, yurttaş olan-olmayan ayrımı çelişki doğurdu. Köleci demokrasi yürüyemiyordu. Pan-helenik akımlar, sosyo-ekonomik şartlar, site devleti yıkıyor, Pan-helenik teori de düş olarak kalıyordu. Platon ve Aristo, site-devleti korumaya çalışıyor ancak başaramıyorlardı. Köleci Yunan siteleri, stok üretimi eritmek için yeni pazar bulamamış, çözülmeye ve çöküşe gitmişlerdi. M.Ö. 339 yılında Yunan Orduları Makedonya Kralı II. Philoppos'un askerlerine yenilmiş ve siteleri, bağımsızlığını kaybetmişti¹¹. Bu tarihten sonra Helenistik Devre başlar. Bu, Doğu'dan gelen fikirlerin Yunan düşüncesiyle sentezidir. Stoizmin kökeni de Antik Yunan'a dayanmakla birlikte Helenistik devrin ürünü sayılır¹². Aristo ile "siyasal hayvan" olan insan ölmüş, Alexandras ile insan, "birey" olarak ortaya çıkmıştır¹³. M.Ö. 146 yılında Yunanistan, Roma egemenliği altına girmiş¹⁴ böylece site merkezli düşünüş devri sona ermiş, Yunanlı ile barbar yanyana yaşayınca, eşitsizliğin olmadığı görülmüş, bireyin site-devletin değil, insanlığın üyesi olduğu anlaşılmıştır. Yunan dünyası, gençliğini, Kral İskender'le yitirmiştir.

Stoisizm, siteden imparatorluk dönemine geçiş gibi sosyolojik bir olgunun ürünüdür¹⁵. Stoa okulu, Yunan bunalım devri ürünü kabul edilebilir. Bir ayağı Yunanistan'da, bir ayağı Roma'da sayılan Stoacılık, yöneticilere hitap edebilmiştir.

3. Stoizmin Kaynakları

Son Stoa dışında, Stoisizmden elimize geçen eserler azdır¹⁶. Stoisizmi Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius, İskenderiyeli Philo, Çiçeron Plutarkus, Doktor Galien gibi stoacıların eserlerinden çıkarıyoruz¹⁷.

Stoisizmin kaynağını Sinikler teşkil eder. Bunlara göre erdem, iyiliklerin en üstünüdür¹⁸. Stoisizm, kendinden önceki felsefe verilerinden yararlanmıştır. İnsan aklı, yeni düşünceler yaratabilmesi için önceki verilerden yararlanmak zorundadır¹⁹. Stoisizm de, Kynizm'den, İlk Çağ materyalist filozoflarından, özellikle Herakleitos'dan, sofistlerden, Sokrates, Platon ve

Aristo'dan, Doğu felsefesinden yararlanmıştır.

Stoa, Epikürcülük ile aynı ortamda gelişmiş ise de, ondan farklıdır. Stoacılar bireyin mutluluğunu, toplumsal hayat içinde ararken, Epikürcüler, bireyin kendi başına ve içine kapanarak yaşamasını öngörüyordu²⁰.

4. Stoa'nın Önemi ve Özellikleri:

Stoisyenler, doğal hukuk teorisinin sistematik kurucusudur²¹. Tarihte ilk kez, köleliğe, bunlar karşı çıkmışlardır. Doğal hukuk teorisi, Hristiyan ve laik düşüncüyü etkilemiş, egemenliğin kaynağını "toplumsal sözleşme"de bulan görüşün doğumuna yol açmışlardır²². "Evrensel Devlet" görüşünü ileri süren ve bu devletin, doğal hukukla yönetileceğini belirten ilk düşünürler Stoisyenlerdir²³. Stoa, Hristiyanlığın yayılmasında etkili olan, Roma hukukunun akıl dışı kurum ve kavramlarını ayıklayarak hukuk sisteminin gelişimine katkısı olan bir teodir. Stoisyenler, her tür tutkudan arınmış, dış etkilere uzak bir "yetkin insan" düşünüyorlardı²⁴. Stoacılar, akıl-deney ikilemini birleştirmiş, Aristo'nun aksine deneye ağırlık vermişlerdir²⁵. Önce maddi realitelere dayanır, evrene mistik ve dinsel bir davram verir, sonra madde-ruh ikilisinden birini diğeri- ne tercih etmezlerdi ki bu önemli bir yenilik sayılmaktadır.

5. Stoa'nın Roma Hukuku Üzerindeki Etkileri:

Roma hukukunun gelişiminde yabancıların büyük rolü olmuştur. *Ius Civile*'ye tabi olmayan, yurttaş sayılmayan, siyasi hakları bulunmayan yabancıların kendi gelenekleri bir araya getirilerek "*Ius Gentium*" oluşturuldu. "Yabancılar Hukuku", zamanla doğal hukuku da kapsar bir hale geldi. Bu durumda, Stoacıların nasafet (*aequitas*) kavramının gelişiminde de katkıları vardır. İmparator Caracalla'nın M.S. 212 yılında "Yurttaşlık hakkı"nı ülkede yaşayan bütün Romalılara tanımasında (daha çok vergi toplama amacı yanında) Stoacıların "eşitlik" kavramının hukuka yansımalarının etkisi de vardır²⁶.

B. LUCIUS ANNAEUS SENECA'NIN HAYATI:

Stoacı Seneca, M.Ö. 4 ile, M.S. 65 yılları arasında yaşamış, Cordoba (Kurtuba) doğumlu, İspanyol kökenlidir. Varlıklı bir aileden gelen Lucius Annaeus Seneca'nın babası, edebiyata düşküncü. Annesi Helvia, çocuklarına yardımcı olabilmıştır. Üç kardeşin ortancası olan Seneca'yı Roma'ya götüren teyzesidir. Genç yaşta Pythagoras'çı filozof Sotion'dan ve Kynik Demetrius ile Stoacı Attalus'tan dersler almış²⁷, Stoa felsefesini benimsemiştir.

Roma İmparatoru Tiberius, filozoflardan hoşlanmadığı için, babasının yönlendirmesi ile Seneca, felse-

feden uzaklaşıp avukatlığa başladı. 31-32 yıllarında, Quaestor (devlet hazinesinin yöneticisi) oldu. Üstün konuşma gücü vardı. Senatoda başarılar kazandı. "Hatipten Seneca" diye de anılmaya başlandı²⁸. Bu başarısı, kin ve kıskançlık getirdi. Bozuk sağlığı nedeniyle öldürülmekten kurtulabildi. 41 yılında, İmparator Claudius tarafından²⁹ Korsika adasına sürüldü. 49 yılında sürgünden döndü. Dönüşte, politikaya girmek istememişse de 50 yaşında iken³⁰, praetorluk ve 11 yaşındaki Neron'un öğretmenliği görevini kabul etti. 49-62 yılları, Seneca'nın debdebeli devridir. 300 milyon sestertius (12 milyon dolar) serveti vardı³¹. Bu durum saldırıları üzerine çekti. Politikadan uzaklaşma istemi, İmparator Neron tarafından kabul edilmedi. Sağlığını ileri sürüp, tüm gücünü felsefeye vermeyi düşledi ise de, Piso suikastine karıştığı iddiasıyla 65 yılında iken ölümüne mahkum edildi, ancak gösterdiği bazı yararlıklar nedeniyle intihar etmesine izin verildi. Karısı ile birlikte bileklerini keserek intihar ettiler³².

Seneca, Stoacıdır. Okulun tüm ilkelerine bağlıdır³³. Okulun en aykırı düşüncelerini bile savunur³⁴. Eserlerinde, yalın bir hayatı savunmasına rağmen, şana, şöhrete ve servete düşkünlük göstermiştir. Bu sebeple, Seneca'nın, eserleriyle yaşantısının tutarlı olduğunu söylemek, onu boşuna savunmak olur. Sözleriyle eylemi çelişkilidir³⁵.

Diyaloglarında, ahlâk sorunlarını ele alıp, insanların eşitliğini savunan insanlardan uzak yaşamayı salık veren, Roma edebiyatının en ilginç ve ilgi çeken yazarlarından biri sayılan Seneca, ölmeden önce, yanındakilere, ilk Stoacıları andıran sözler söylemiştir: "Hani ne oldu ilkelerine sizin felsefenizin? Nerede kaldı, başa gelebilecek kötülöklere karşı hazır olmak için, bunca yıllık çalışmalarınız? Anasını ve kardeşini katletmesinden sonra geriye bir tek koruyucusunun ve hocasının katli kalmıştı"³⁶.

C. SENECA'NIN GENEL FELSEFESİ:

Romalı stoisyenler, felsefi sorunlardan çok, ahlâk-hukuk, devlet sorunlarıyla uğraşmışlardır³⁷. Düşünürümüz ile Stoa arasındaki düşünsel birleşmeye yukarıda değinilmişti. Seneca "şimdi sana Stoacıların ilkelere uzaklaşmadığımı kanıtlayacağım"³⁸ diye açıkça, kendi görüşlerinin Stoacı görüş olduğunu belirtmiştir. Seneca'nın felsefesi ile Stoa'nın felsefesi arasında fark yoktur. Bu nedenle, Seneca'nın görüşlerini ortaya koymaya çalışırken, yer yer Stoa'nın görüşlerinden yararlanmamız doğal karşılanmalıdır.

Zenon, felsefeyi "ulvi ve insani olanı araştıran bilimdir"³⁹ diye tanımlamıştır. Stoa'ya göre felsefe, doğayı ve insanı tanımaya çalışır. Son ereği, evrensel akıl (logos)dır⁴⁰. Mantık, fizik ve ahlâk da felsefenin içine girer. Bu üç bilim kesin sınırlarla birbirinden ayrılmaz⁴¹.

1. Ontoloji (Varlık Kavramı) Görüşü:

Stoa (ve Seneca)ya göre, evren maddidir. Maddi olan gerçektir. Evreni yaratan ilk ana madde (arkhe) ateştir, bu ateş yaratıcıdır, biçim verir, hayatı doğurur ve iletir⁴².

Stoaya göre Tanrı, akıl (logos)dır. Logos, Stoacılığın dayandığı ana kavramlardan biridir⁴³. İnsanda da akıl (logos) vardır. Ateş, tüm varlıkların sebebidir. Zamanla varlıkları tekrar içine alır. Stoisizmin varlık kuramı, Heraklit'in etkisindedir (pantheist materializm). Evren Tanrıyla el ele tutuşan, ruhu olan bir akıldır. Yıldızlar ve Dünya, matematik kanunlara uyarak planlı şekilde hareket ederler⁴⁴.

Stoisyen (ve Seneca'cı) ontolojide, materyalizm egemendir. Ancak salt maddeye değil, ruh ve akıla sahip, evrensel logos'un parçaları olan maddeler vardır⁴⁵; doğa ile Tanrı aynı şeydir. Bu görüş, panteist Tanrı anlayışına sahiptir⁴⁶. Madde-ruh ikilisinden birini diğerine tercih etmemişlerdir. Böylece ön-Hristiyanlığı oluşturmuşlardır, bir bakıma. Sorunlara eklektik bir yaklaşımla eğilip, yararlı olanı seçmişlerdir. Stoacılar, halkın dinini tabii karşılar, ama birçok Yunan Tanrısını ciddiye almazlardı. Zeus'u, "âlemin ruhu" olarak benimserler, diğer Yunan tanrılarını da, onun tecellileri olarak kabul ederlerdi^{46a}.

2. Gnozeoloji (Bilgi Teorisi) Görüşü:

Bilgi olası mıdır? Değil midir? Nasıl elde edilir? Kaynağı nedir? Şekli duyular mı, akıl mı, sezgi mi bizi ona götürür? Bilginin özüne inilebilir mi? Bu sorunlarla uğraşan teori, bilgi teorisidir. Stoacılar (ve Seneca), ruhta doğuştan bilgi yoktur⁴⁷ görüşündedirler. Ruh düz bir tahta gibidir. Dıştan gelen bilgiler, mum üstünde, mühürün yapmış olduğu ize benzer. Ruhtaki izlenim, eşyaya uygunsa, yanığı yoktur. Doğru algılama için kriter, "uygun, anlaşılabilir olma hali"dir.

Stoisizmin (ve Seneca'nın) bilgi teorisinde, duygu organlarının rolü, birinci plandadır⁴⁸. Deneyden alınan bu veriler, aklın süzgecinden geçerek genel kavram olup bilgi haline gelirler⁴⁹. Böylece stoisyenler, sansüalist bir temel atarak, felsefede devrim yapmışlardır⁵⁰. Stoisizmde rastlantı istisnadır. Bütün olaylar sebep-sonuç ilişkisine bağlıdır.

3. Değer Teorisi, Ahlâk ve Hukuk:

İnsanla evren arasındaki ilişkileri araştıran felsefenin asıl ereği, ahlâktır. Stoacıların da ahlâkla çok yakın ilişkisi vardır. Bu nedenle, aksiyoloji (değer teorisi) ile ahlâk görüşleri birlikte incelenebilir. Onlara göre, insanı mutlu kılan tek araç ahlâktır. Bu sebeple tüm bilimler ahlâka yönelmelidir. Mutluluk, insan doğasına uygun yaşamaktır. Her tür ihtirastan uzak, akla göre davranılan, sevgi ve dostluğun hakim olduğu doğal yaşama halidir. Stoisyenler, doğa ile insan arasındaki

uyumu gerçekleştirmek ister. İnsan da doğanın bir parçasıdır. İnsan bazı eğilimlerle doğar. Ahlâkın pratik tezahüründe hukuk vardır. Hukuk aynı zamanda bilgelik ve yetkinliktir. Stoa ahlâkı, kendi kendine yeten bilge ideali ile bireyci bir öğretiler⁵¹. Zenon, insanın toplum içinde yaşama ihtiyacını doğal ve akla uygun bir içgüdü olarak anlar. Stoisyenler, irade özgürlüğünü, olup biten şeyler karşısında mekanik veya bilinçsiz eylemlerde bulunmak olarak değil, kişinin doğasına uygun davranması olarak kabul ederler. İnsanın yazgısı, doğumla başlar. Herşey kesin bir determinizmin sonucudur. Bu sebeple de üzülmeye, sızlanmaya gerek yoktur. Olayları küçümsemek ve cesaretle karşılamak gerekir. Acılar ve yıkımlar insana faydalı da olabilir. İnsan böylece tecrübe kazanır⁵². Ölüm, korkulacak bir olay değildir. Çünkü ölüm, beden ve ruhun, evrenin beden ve ruhuna intikalinden başka birşey değildir^{52a}. Stoa ahlâkının başlıca ilkesi, doğanın yasasına boyun eğmektir^{52b}. Stoisizmin (ve Seneca'nın) hukuk görüşü, ahlâk görüşüyle özdeşleşmiştir. Ahlâkî değerlerin gerçekleşmesi, adaletin gerçekleşmesi demektir. Ahlâk ile hukuk kesin olarak ayrılmamıştır. Bunlara göre, evrene ve insana hakim olan, doğuştan, kendiliğinden gelen ahlâkî kuralları ve adaleti yani doğal hukuku kabul etmek gerekir. Esasen doğal hukuk teorisi ahlâkî esaslar getirmiştir. Stoacıların bütün görüşleri de ahlâkî temellere dayanır. Evreni, Tanrı, adaletle uygun olarak yönetir. Tanrı olmazsa, her şey boş ve anlamsız olacaktı⁵³. İnsanlar, Tanrı'nın kanunlarını metin haline getirmelidir⁵⁴. Doğal hukuk doğal adaleti yansıtır. Adalet yoksa, hak ve hukuk da yoktur. Doğal hukukun kanun koyucusu Tanrı'dır. Kanunların en eskisi ve yetkini budur⁵⁵.

Elem, mutluluk, zenginlik, yoksulluk ve hastalık insanın davranışlarına etki etmemelidir. Akla göre yaşayan ve ihtiraslarına hakim olan erdemli yaşamış demektir. Akıl tüm insanları birbirine bağlayan evrensel bir güçtür. Milliyet ve ırkların farklılığı, insanların eşit ve kardeş olmalarını önlemez. İnsanlar eşittir, kölelik akıl dışıdır demekle Stoa ve Seneca, hümanist bir düşüncüyü dile getirmişlerdir⁵⁶. Sokrates'in yargılanması esasındaki yürekliliği ve metaneti de Stoacıların onu bir sembol kabul etmelerine neden olmuştur⁵⁷. İnsana değer veren Seneca, tıpkı diğer Stoacılar gibi, sırf insan olmanın saygın olmaya yettiğini belirtmiştir. Stoacıların bu düşüncesi bugün de değerini yitirmemiştir⁵⁸. Yunan düşüncesi, din ihtiyacını karşılayamadığı için, bu boşluğu Stoa'nın doldurduğu, determinizmi kabul etmekle birlikte bireye iyiyi-kötüden ayırt etme gücünü kabul ettikleri, bu özelliği Kilisenin benimsemesi nedeniyle bu Din'in Stoa'ya büyük ölçüde dayandığı⁵⁹ nazara alınırsa, Hristiyanlığın yayılmasında Stoa'nın etkisi olduğu açığa çıkar. İslam dünyasında Stoa, "Revakiyun" adıyla tanınır^{59a}.

II. STOACI SENECA'NIN DEVLET FELSEFESİ A. DEVLETİN DOĞUŞU:

Stoisyenlere ve Seneca'ya göre, insanlar ilk zamanlarda, aklın bulduğu doğal hukuk ve doğal adalete dayalı "doğal yaşama hali"nde idiler. İnsanlar bu aşamada mutluymuştu, aralarında anlaşmazlık ve kötülük yoktu. Barış ve özgürlüğün egemen olduğu bu devrede, mülkiyet kavramı da yoktu. Mülkiyet eğilimleri başlayınca, barış ve ahlâksal yapı bozuldu. Bazı kişiler, baskı kurmak, yönetmek arzusuyla bir araya gelip devleti kurdu. Doğal yaşama hali veya altınçağ sona ermiş oldu. İşte bu an, kölelik başladı. Yöneticiler bazı kişileri boğaz tokluğuna köle olarak çalıştırmaya başladılar. Doğal yaşama hali, bazı açgözlüler sebebiyle yıkıldı. İnsanlar her şeyi kendileri için isteyince, hiçbir şeye sahip olamaz duruma düştüler⁶⁰. Toplumun en iyisi Kral oldu. Zamanla bu da bozuldu. Solon gibi bilginler, bu görevi yerine getirdi⁶¹.

B. SENECA'YA GÖRE KÖLELİK:

Seneca da diğer Stoacılar gibi, soy, servet, ırk, statü ve ulusal ayrımlara karşıdır. İnsanlar salt eşittir⁶². İnsanlık tek Tanrı altında, tek kanuna bağlı evrensel devlet (kozmpolis)in yurttaşı olarak tek aile gibi, yaşamalıdır. Kölelik akıl dışıdır⁶³.

Stoacılar içinde, köleliğe karşı en güçlü eleştiriyi Seneca yapmıştır. Ona göre, kölenin bedeni alınıp satılabilir ama ruhu asla. Kölelerle birlikte yemek, insanı küçültmez. "Evrensel doğal eşitlik" düşüncesindeydi Seneca. Köle de insandı ve eşitti. Herkes kökeninde soyluydu. Tüm insanlar kardeşler, diyor Seneca, soyut ve içerikten yoksun insan hakları kavramını da ortaya atmıştır. "Ölüm, herkesi eşit kılar" diyor Seneca, tüm dünyayı tek vatan kabul eder. O, şöyle der:

"Onlar köledir: Evet ama bizim can yoldaşımızdır. 'Köledirler': Evet ama bizim düşkün dostlarımızdır. 'Köledirler': Evet ama bizim de onlar kadar kaderin elinde olduğumuzu düşünürsen, biz de onlar gibi birer köle değil miyiz?"⁶⁴. "Bir düşünsene. Şu köle dediğin aynı tohumdan doğmuş değil mi? Aynı gökten faydalanmıyor mu? Başkaları gibi nefes almıyor, yaşamıyor, ölmüyor mu? Sevin onu özgür olmuş olarak görebileceğin kadar, o da seni köle görebilir"⁶⁵. "Daha başlık ve iyi eylemlerde bulunabilmek için daha yetenekli olmak dışında hiç kimse, başkasından daha soylu değildir. Atalarının büstlerini salonlarda sergileyenler, evlerinin girişlerine aile adlarını ard arda yazdırıp, upuzun sıralayanlar.... Bunlar soylu değil, fakat göze çarpan kişilerdir. Gökyüzü tümümüzün tek ve ortak atasıdır. Herkes bu kökenden kalkarak bugünkü durumuna, tanınmış olsun olmasın, atalarının birbirini izlemesiyle ulaşır... Adları unutulmuşlardan gelse de, talih onun yüzüne hiç gülmemiş olsa da, hiçbir insanı küçümseme. Azatlı, köle, yabancı kökenli bir soydan gel-

miş olsan da, kaldır başını cesaretle. Şecerendeki belirsiz adları hiç düşünme. Kökeninde seni büyük bir soy-luluk bekliyor"⁶⁶.

Seneca, eserlerinde, kölelik kurumunun kaldırılmasını istemez. Kölelere insanca davranılması, onları korkuyla değil sevgiyle kendisine bağlamasını ister. Ona göre kölelik, yazgının ürünüdür. Bu durumda, Seneca, kölelik kurumunun kaldırılmasını isteyen kökten-ci yaklaşımlara katılmaz. Seneca, sadece soyut eşitlik üzerinde durur. Somut eşitliği geleceğin evrensel toplumuna bırakır.

Seneca için Engels, "Hristiyanlığın vaftiz babasıdır" der. Seneca'nın alçakgönüllü ve sabra dayalı ahlâkı, Hristiyan ahlâk sisteminin kurulmasına yardımcı olacaktır. Bilindiği gibi M.S. 313 yılında, Hristiyanlık, Roma'nın resmi dini olmuştu^{66a}.

C. KOZMPOLİS:

Seneca'nın "devlet" düşüncesini besleyen ana kaynak, doğal hukuk anlayışıdır. Esasen doğal hukuk öğretisi, Stoacıların felsefe tarihine en önemli katkıları sayılır. Devlet yönetiminde doğal hukuk, ana ilkedir. Çünkü doğal hukuk normları iyi-kötü, doğru-yanlış, adaletli-adaletsiz gibi ayrımların tek ölçütüdür⁶⁷. İnsanlar doğal hukuka dönmelidir. Olması gereken (deontolojik) düzende, tek Tanrı, tek akıl vardır. İnsanlar aynı Tanrı'nın kullarıdır. Onları ayıran tek husus, yetenek ve nitelikleridir. Kölelik kurumu hukukta bulunabilir ama doğal hukukta asla. Doğal hukuk, tüm bilimlerde geçerlidir. Çünkü evrensel akıl tektir, herkesi kapsar. Bu nedenle insan, doğaya bağlanmalı, onun ilahi, evrensel, sınıf, zümre, ırk ayrımı yapmayan kanunlarını kabul etmelidir. Evrende tek Tanrı, tek ahlâk, tek kanun, tek akıl, tek ruh, tek gerçek olduğuna göre, bu monizmin sesi dinlenilmeli, evrensel tek bir devletin (kozmpolisin), dünya devletinin vatandaşı olunmalıdır. Tümel (Küllü) için iyi olan cüz'i için de iyidir. Evrensel aile içinde insanlar özgürce hareket edecekler, böylece mutlu olacaklardır⁶⁸.

Seneca (ve Stoacılar), ilk "kozmpolitan"lar sayılırlar. Bu evrensel devletin bir tür Anayasası, doğal hukuktur. Devletin, site sınırlarıyla sınırlı olmasını savunan Aristo'nun tam zıddı bir düşüncedir bunlar. Roma İmparatorluğunun ve Hristiyan dünyasının düşünce temelini de kurmuş sayılırlar⁶⁹. Bunlara göre vatan, tüm Dünyadır. Çünkü insan akıl ve mantığı her yerde aynıdır⁷⁰. Şöyle der Seneca:

"Gözlerimizin şu ya da o köşesine takıldığı devlet değil, ülkemizin sınırlarını, Güneşle ölçtüğümüz devlet"⁷¹.

Seneca, Dünya Devleti uğruna tek devletleri ortadan kaldırmak gayesindedir. Plato'nun, site uğruna aile ve mülkiyeti kaldırmak istemesi gibi⁷². Seneca'nın esinlendiği Stoa okulu, "kozmpolis" görüşünü, Sinik

okuldan almışlardır. Böylece, büyük kral ve imparatorları desteklediklerinden, onlar da bunlara, maddi ve manevi yardımlarda bulunurlardı. Seneca'nın Roma İmparatorluğunda üst görevlerde bulunmasının bir nedeni belki de budur. Seneca, kişinin yurttaşlık görevini eksiksiz yerine getirmesi, tüm yeteneğini toplum hizmetlerine adanması üzerinde de durur⁷³.

D. İDEAL DEVLET:

Seneca da, Çiçero gibi, "Roma Cumhuriyeti" dönemine ideal devlet olarak bakar. Ancak Çiçero'nun aksine, yeniden Cumhuriyetin getirilemeyeceğini kabul eder. Seneca'ya göre, Roma, artık çözülmeye çağına girmiştir. Belki de bu nedenle, Seneca'nın eserlerinde kötümserlik vardır. Ona göre, bir elitçi yönetim, halka dayanmaktan daha iyidir. Ama Seneca, tiranlığa karşıdır:

(Tiran L. Sulla)... 7000 Romalının toptan öldürülmesini buyurmuş olup, Bellona Tapınağı'na yakın bir yerde otururken, kılıç altında inleyen binlerce kişinin sesini işitince, Senatonun korkuya kapılması karşısında "İşimize bakalım, Sayın Senato üyeleri. Baş kaldıran 3-5 kişi benim buyruğumla öldürülüyor"⁷⁴.

E. SENECA'NIN POLİTİKADAN UZAKLAŞMASI

Seneca, eserlerinde, politikadan uzaklaşarak, ahlâk sorunları üzerinde eğilmesinin nedenleri üzerinde durur. Daha önce geçen, "doğal yaşama hali"nden uzaklaşmış, ahlâk bozulmuş olduğu için, kişi, toplumsal ve siyasal hayattan çekilmeli, felsefe ile uğraşarak insanlığa yararlı olmalıdır. Politikadan çekilme kararı Stoa okulunun görüşlerine aykırı düşüğüünden, Seneca, bu konuyu açıklama gereğini duymuş, kendisinin "evrensel devlet" yerine "evrensel toplum"u önerdiğini belirtmiştir. Evrensel toplumda üyeler, birbirine hukuki ve siyasal bağlarla değil dinsel veya ahlâki bağlarla bağlıdır. Seneca'ya göre, Zenon'un "Bilge, bir engeli olmazsa, politik hayata katılmalıdır" görüşünü topluma yararlılık amacıyla söylediğini belirtir. Mevcut devletler, yardım edilemeyecek kadar kötülüğe batmışsa, onunla uğraşmamalıdır. Gelecekteki insanlığa hizmet, felsefeyle uğraşarak yapılır. Politik yolla değil, ahlâk yoluyla, toplum etkilenebilir.

Görüldüğü gibi Seneca, bu konuda çelişki içinde değildir. Hem politikanın içindedir, hem de karşıdır. O, "devlet, insanların kötülüğüne karşı bir önlemdir" derken, beri yanda politikaya soğuk bakması, politikada gördüğü kötülükler sebebiyle olsa gerektir. Netice itibarıyla Seneca, devlet yönetimine, eşitlik, adalet, ahlâk gibi insancıl ilkeleri sokmak istemiş, devlet yönetiminde his, arzu ve tutkuların yeri olmadığını belirtmiştir⁷⁵.

F. SENECA'NIN ESERLERİ

Seneca'nın eserlerinin hepsi elimize geçmemiştir.

Şiir ve söylevleri kayıptır. Elimizde bulunanlar tümün küçük bir parçasıdır. Eserleri, editio princeps olarak 1475 yılında Napoli'de yayımlandı. Ancak sonraki baskıları daha sıhhatlidir. Son derlemelerden biri F. Haase'nin hazırladığı, Leibzig, Teubner, 1852 tarihli baskıdır⁷⁶. Seneca'nın Eserleri:

1- Lucilius'a Ahlak üzerine Mektuplar (Epistulae Morales ad Lucilium): 124 adet mektuptan oluşuyor. 2- Doğa Üzerine Sorular (Naturales Quaestiones). 3- Merhamet Üzerine (De Clemantia), 4- İyilik Üzerine (De Beneficiis), 5- Tanrı Üzerine (De Providentia), 6- Metanet Üzerine (De Constantia), 7- Öfke Üzerine (De Ira), 8- Annem Helvia'ya Avuntu (Ad Helviam Matrem De Consolatione), 9- Marcia'ya Avuntu (Ad Marciam de Consolatione) 10- Polybius'a Avuntu (Ad Polybium de Consolatione), 11- İmparator Claudius'un Tanrılaştırılmasının Hicvi. Bu eser, 1947 yılında MEB tarafından yayımlandı. Ter. Samim Sinanoğlu. 12- Hayatın Kısallığı (De Brevitate Vitae), 13- Bilgenin Sebati Üzerine (De Constantia Sapientis), 14- Ruh Zindeliği Üstüne (De Tranquillitate Animi), 15- Kamu İşlerinden Uzak Durma Üstüne (De Otiu). "De" ile başlayan eserleri, diyalog mahiyetinde olup, tümü 12 tane dir.

G. BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU:

Felsefede Stoa ve onun tam bir temsilcisi olarak Seneca, akıl-deney ikilemini sentez haline getirmiş, bilginin akıl süzgecinden geçen ampirik deneylerle oluştuğunu belirtmiştir. Evrensel ruh, Tanrı'dır. İnsan da evrensel Ruh'un parçası olup kutsaldır. Eşitleri yöneten doğal hukuka tüm insanlar uymak zorundadırlar. Aksi halde evrensel hukukla aralarındaki örtülü anlaşmayı bozmuş olurlar. İnsanlar tek hukukun uygulandığı evrensel tek bir devlette, "kozmopolis"te birleşmelidir. Bu devlette, doğal hukuk ve doğal adalet uygulanacaktır. Heraklit, Sokrat ve Platon'a kadar inen doğal hukuk teorisinin sistematik kurucuları Stoisyen filozoflardır. Pozitif (ontolojik) hukukla, olması gereken (deontolojik) hukuk arasındaki ikilemin bilincine Stoacılar varmışlardır. Hukuk, tepeden inme veya dışardan gelme değildir. Hukuku tabiata bakarak, insan aklı ortaya çıkarmıştır. Doğa belli yasalara göre sürüp gitmektedir. İnsan bu doğal hukuka uymak zorundadır. Doğal hukukun dayanağı adalet idesidir. Kanun koyucu bunlara aykırı davranmayacağına dair "örtülü bir anlaşma" yapmıştır. Doğal hukuk, dolayısıyla Stoizm, Roma Hukukunun pozitif normlarında bile kendisini göstermiştir. Gaius, Ulpianus (170-228) gibi büyük hukukçular da doğal hukuku kabul etmişlerdir. Roma Hukuku ise çağdaş Batı hukukunun kaynaklarından biridir.

Stoizm, dolayısıyla Seneca, varlık kuramında, idealizmle materyalizmi uzlaştırmış, bilgi teorisinde rasionalizmle sansüalizmi bağdaştırmıştır. Sistematize et-

tikleri doğal hukuk Hristiyanlığı etkilemiş, Aydınlanma çağına kadar hukuki düşünce hayatının temeli olmuştur. Rönesansla birlikte Stoizm görüşü ve doğal hukuk, popüler bir felsefe olarak çok yayılmış, ahlâk-siyaset alanına etkisi olmuş, XVII. yüzyılda Rasyonalizm, doğal hukuka güç vermiş, daha sonra Grotius, doğal hukuku ahlâk ve dinden ayırmıştır. Doğal hukuk, Lock-Hobbes-Rousseau ile "Toplum Sözleşmesi"ni meydana çıkarmıştır.

Stoacılar ve dolayısıyla Seneca (daha sonra Lock, Hobbes ve Rousseau'nun kabul edeceği), "doğal yaşama hali" (yitik cennet veya altınçağ)ni benimserler. Bu halin sonundaki kargaşayı sona erdirmek için insanlar, örtülü bir sözleşme yaparak toplumsal sözleşmeyi meydana getirmişlerdir. Toplumsal sözleşme doğal hukuka göre imzalanmıştır. XIX. yüzyılda pozitivizmle birlikte sarsıntı geçiren doğal hukuk, günümüzde, Kantçılığa dayanan görüşlerle (Rudolf Stammler gibi düşünürlerin görüşleri gibi) yeni bir görünüm kazanmıştır. İşte doğal hukuku da kapsayan hümanist bir hayat görüşüne sahip Stoa, insanlık yolunda başarılı savaşlar vermiş, zamanımızdaki köleciler ve baskıcı yaklaşımlara karşı 2000 yıl öteden özgürlüğü savunmuşlardır. Seneca, Stoa içinde "eşitliği" en çok savunan yazardır.

Kitaplarında tutarlı bir Stoacı gibi sorunlara yaklaşan Seneca, yazdıklarını yaşamamıştır. Neron'un, anesini öldürmesi dahil, tüm cinayetlerini izlemiş, benimsemiş görünmüştür, Stoa'ya uydurmaya çalışmış; ama sirk oyunlarında insanların birbirini öldürmesi, Romalıların bu zevkli sporunu stoacılaşa aykırı görmüştür. Bu haliyle çifte standartlı olduğu söylenebilir.

Seneca, Stoacı bireysellik ile devlete karşı görevleri uzlaştırmaya çalışmış, bir bakıma Stoisizmi Roma İmparatorluğu ile bağdaştırmaya gayret göstermiştir.

Eserleri, dil ve Roma Tarihi açısından da önem taşır.

Seneca'nın tek bir dünya devleti öngörmesi, bu devlette, tek bir hukukun —doğal hukukun— geçerli olacağını benimsemesi, tek devletleri ortadan kaldırmayı amaçlaması, emperyalizme yol açabilir tehlikeli bir boyuttur. Ama bütün bunlara rağmen, Seneca için denilecek şey, eserleriyle yaşadıkları arasındaki çelişkidir. Devletin gücü ve debdebesi, Seneca'yı felsefeden daha çok etkilemiştir.

İKİNCİ BÖLÜM:

OSMANLI DEVLETİ'NİN STOA'NIN ELE ALDIĞI KONULARDAKİ DEVLET FELSEFESİ

Roma İmparatorluğunun ve Hristiyan dünyasının düşünce temelinde Stoa'nın bulunduğu kabul ediliyor. Stoa düşüncesinin orijini Yunanistan'da bulunmakla birlikte, Yunan hikmet ve felsefesinin Mezopotamya ve İskenderiye (Mısır) olduğu da bugün benimsenmek-

tedir. Kaynaklar, felsefi bilimlerin ilk kez Mezopotamya ve çevresinde doğup geliştiğini, Irak'ta yaşayan Kildaniler (Babililer), Kiptiler (Mısırlılar) ve Süryaniler içinde doğan akli bilimlerin; oradan Yunanlılara ve İranlılara geçtiğini belirtiyor. İbn Haldun'a göre, Makedonyalı İskender, Kiyeniler hükümdarı Dara'yı mağlup ettiğinde, ele geçirdiği bütün kitapları İran ülkesinden yağmalayarak, Yunanistan'a götürmüştür¹. Yunan felsefe ve hikmetinin temelinde, bugün Ortadoğu denilen bölgenin bulunduğu anlaşıyor. Bu bölge ise, üç büyük dinin doğup-serpildiği yer olduğundan, Yunan hikmetinin temelinde teolojik kırıntıların bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Daha sonra yapacağımız değerlendirmede, Osmanlı düşüncesi ile olan örtüşmenin temel sebebi budur. Çünkü Osmanlı devleti de esas itibarıyla, teolojiden yana bir kamu hukukuna tabi idi.

Biz, Stoa düşüncesinde bulunan hikmet kırıntılarının Hugo Grotius'a kadar devam ettiğini, onunla birlikte doğal hukuk düşüncesinin daha kuru ve profan bir hale getirildiğini söyleyebiliriz.

I. KÖLELİK SORUNU:

İslâm ve Osmanlı hukukunda köleliği kaldırmaya yönelik çok emirler vardır. Osmanlı'da devlet bütçesine konulan fonlarla köleliğin kaldırılmasına çalışılmış; kölelik geçici ve arizi bir durum olarak kabul edilmiş, bir dizi iyileştirici önlemler alınmıştır². İslâm ve Osmanlı hukuku, köleliğin bütün sebeplerini yasaklamış, sadece savaş esirliğinden doğan kölelik için ulu'l-emre (yüksek otorite) bazı seçenekler tanımıştır. Savaş esirleri dışında kimse köle veya cariye haline konulamaz.

Savaş esirleri hakkında ulu'l-emr karar verirken, kamu yararını (maslahat), dünya konjonktürünü, hasım tarafla olan anlaşma ve diğer şartları göz önüne alır. İsterse, bütün esirleri bir bedel almadan serbest bırakabilir. İsterse, bir karşılık ile salıverebilir; isterse, karşılıklı esir değişimi yapılabilir; düşman taraf, aldığı esirleri öldürmüştü öldürebilir; karşı taraf, bu taraftan aldığı esirleri köle haline getirmişse, yukarıdaki şartlar gerekli kılıyorsa köle statüsünü uygulayabilir (istirkak)³. Görüldüğü gibi, İslâm hukukunda kölelik, zorunlu bir hüküm değildir; değişen dünya şartlarına göre verilmiş bir seçenektir. Yapılan savaşın da meşru olması gerekir⁴. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldığı anda Rumları köleleştirmemişti⁵. Hz. Ömer de Irak ve Mısır'ı aldığı anda, ordunun ısrarına rağmen, kimsenin köle veya cariye haline getirilmemesini emretmişti⁶.

Geçici (arizi) olarak, zaruret şartıyla uygulamaya konulabilen köleliğin kaldırılması için İslâm hukuku tedbirler almıştır. Bu tedbirler uygulandığında, savaş esirliğinden doğan köleliğin de ortadan kalkacağına şüphe yoktur. Bu önlemler şöyle özetlenebilir: **Birincisi**, bazı günahları işleyenlerin (mesela adam öldürenlerin veya orucunu bozanların) bir köle azad etmeleri

gerekir (farz). Köle azadı, insanı Allah'a yaklaştıran bir vesile olarak kabul edilmiştir. **İkincisi**, köle, kendisine biçilen değeri taksitle ödeyerek azad olabilme hakkı vardır (kitabet veya mükatebe akdi)⁷. Efendi, bu akdi kabul etmek zorundadır. **Üçüncüsü**, efendinin ölümü ile kölenin azad olacağı şeklindeki akittir (tedbir akdi). **Dördüncüsü**, efendisinden çocuğu olan cariye'nin (ümmü'l-veled), efendisinin ölümüyle tamamen hür olması; doğumun, azadlık sebebi olması (istilad)⁸. **Beşincisi** azadlık sebebi, zekat verilecek kişiler arasında kölelerin de sayılması; köle azad edenin, onun değeri kadar olan zekatını vermiş sayılmasıdır. Devlet bütçesine, köleleri azad etmek için fon da konulur⁹. **Altıncısı**, köleye zulüm edildiğinde kölenin azad edilmiş sayılmasıdır¹⁰.

Kur'an ayetleri¹¹ ve hadisler incelendiğinde, insanların köle azadına teşvik edildiğini, insanlar arasında ayırım yapılmaması gerektiğinin emredildiği görülür. Belki bu sebeple, azad edilmiş kölelerin, devletin yüksek makamlarına kadar çıktıkları görülüyor. Bütün insanların Adem'den geldiği hadisi¹² de, insanlık ailesinin bir bütün olduğunu açıklıyor¹³.

Stoa görüşünde ise, teorik açıdan yasaklanmasına rağmen, uygulamada, köleliğe karşı hiçbir önlemin alınmadığını görüyoruz. Devlet adamı Seneca, icra makamında olduğu halde, kölelerin durumlarını iyileştirici en küçük bir önlem almamıştır. Köleliğin bir kader olduğunu benimsemiş, kaldırılmasını istememiştir. Bir yandan insanlar eşit ve kardeşler denilirken, öte yanda "köle olanlar köle olarak kalmalıdır" gibi, daha sonra Kilise tarafından sloganlaştırılan düşüncenin Seneca tarafından da fiilen benimsendiğini söyleyebiliriz. Köleliğin akıl dışı olduğunu, insanların kardeş olduğunu açıklayan bir düşüncenin, bunun hayata geçirilmesi için önlemler alması gerekirdi. Bu sebeple, Stoa'nın insan haklarına yönelik düşüncelerinin soyut ve içerikten yoksun olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Zaten düşünür Seneca, Roma devletinin yardım edilemeyecek kadar kötülüğe battığını, artık felsefeyle uğraşmak gerektiğini belirtmekle, fil dişi kulesine çekilmeyi yeğlemiştir. Ama ona bu imkân da verilmemiş, sadece —eşitle birlikte— intihar etmesine izin verilmiştir. Osmanlı düşünce ve uygulaması, bu konuda Stoa'dan daha ileride gözükmüyor. Ünlü düşünürümüz, Neron'un öz annesini öldürmesine ve cinayetlerine karşı çıkmadığı gibi, benimser görünmüş, adeta düşünceleri ile davranışları arasında çifte standart uygulamıştır. Devletin gücü ve debdebesi ile şan, şöhrat, servet ve tutkular, Düşünürümüz'ü, felsefeden çok daha fazla etkilemişe benziyor.

II. EVRENSEL DEVLET (KOZMOPOLİS) ANLAYIŞI

Stoa'nın bu anlayışı, günümüz Birleşmiş Milletler

Örgütünü anımsattığı için olumlu karşılanmaktadır. İnsanlığın tek bir aileye, tek bir vatana, tek bir Yaratıcı ve tek yasaya (Doğal Hukuk, İus Naturale) uyması gerektiği yönündeki düşünceleri, önceki hukuk felsefemizle çoğu yönden örtüşmektedir. Önceki hukukumuz da "tüm insanlığın Hz. Adem'den gelen¹⁴ geniş bir aile olup, Yaratıcının tek olduğunu, insanların kabile ve milletlere bölünmesinin çekişmeye değil, anlaşmaya vesile olmasını¹⁵, ilahi hukukun üstün tutulmasını" istemektedir. Ahlakla hukukun içiçe sayılması, "olgun insan" kavramına önem verilmesi, Stoa düşüncesinin temelindeki teolojik kesim olarak nitelenebilir. Düşünürümüz'ün üzerindeki Pytagoras etkisi de bu iddiamızı doğruluyor. Çünkü Pytagoras'tan sonra Yunan düşüncesi, —özellikle Aristo'dan sonra— salt akılcı olmuş, sezgi ve hikmete verilen değer azalmıştır¹⁶.

III. MİLLİ DEVLET VE BİRLEŞİK (TOPLULUK, İMPARATORLUK) DEVLET

"İmparatorluk" kelimesinin "emperyalizm" kelimesiyle ilişkisi olduğu açıktır. Ama nedense geçmişteki büyük devletlere emperyalist olsun veya olmasın "İmparatorluk" kelimesi kullanılmaktadır¹⁷. Günümüzde bu tür devletlere "topluluk", "birleşik devlet" gibi kavramlarla hitap edilmektedir.

Tarihte devletlerin büyümezdence önce devlet felsefelerini büyüttüklerini, bakış açılarını genişlettiklerini görüyoruz. Aristo ve Platon'un görüşleri, devletçilerin (Site Devleti) devlet felsefelerine uygun olmakla birlikte, Roma İmparatorluğunun devlet felsefesi olamazdı. Çünkü, birçok ırktan kurulu Roma, bir anlamda çoğulcu olmak zorundaydı. Oysa Platon da, Aristo da site uğruna, köleliği teorik açıdan da meşru görüyor, halkın sadece 1/20'sine seçme hakkı veriyorlardı. Platon, aile ve mülkiyet kavramlarını sırf site için red etmişti. Aristo da siteden yanaydı. Ama Stoa, Site'nin sınırlarını kaldırdı; ırkları mozayikli olan Makedonya'da da, Roma İmparatorluğunda da birlik, ancak "insanların kardeşliği" düşüncesiyle sağlanabilirdi. İmparatorluk için gereken düşünce buydu ve bunu Stoa anlayışı oluşturmuştu. Ama kuşkusuz ki Roma, Stoa düşüncesine tam uymamış, aksine bu anlayışı sömürmüştür Uygulamada "tek devlet" görüşü Roma emperyalizmine yol açmıştır. Oysa Osmanlı Devletinde, Avrupa'da görülen 30 Yıl Savaşları, 100 Yıl Savaşları gibi ideolojik savaşlar görülmez. Osmanlı Devleti, Roma İmparatorluğunun aksine, emperyalist olmamıştır¹⁸. Batıda görülen, Mercantilism, Liberalism, İmperyalizm ve Decolonisation aşamalarını Osmanlı Devleti yaşamamıştır. Egemenliği altındaki bütün tebaaya da, idari özerklik, kabilevi özerklik, dini ve hukuki özerklik, ekonomik ve ticari özerklik, lisan ve kültür özerkliği

gi tanıdır. Osmanlı Devleti, tebaası arasında, din, dil, ırk ve renk ayırımı yapmayan evrensel devlet olmak istiyordu¹⁹.

IV. DEVLETE KAYITSIZ ŞARTSIZ İTAAT

Önceki hukukumuzda Devlete itaat, onun adalete, hukuka ve insan haklarına uyması şartlarına bağlanmıştı. Mecelle'de de, devlet yönetimi, maslahat (kamu yararı) şartına bağlanmıştı²⁰. Allah'ın haklarına asi olan bir yönetime itaat edilmemesi nass ile emredilmişti²¹. Zalim bir yönetime itaat etmek haramdır²². Kamu velayetinin dünyevi ve uhrevi sınırları vardır²³. Allah'ın helal kıldığını kimse yasaklayamaz; O'nun haram kıldığını kimse serbest bırakamaz²⁴. "Galebe ve kahırla hilafet"²⁵, ulema, ancak zaruret şartıyla cevaz vermiştir²⁵. Mutezile, dinin esaslarından biri olarak, zalim devlet başkanıyla savaşmayı da kapsayan, emri-na'ruhu görür²⁶.

Oysa, Stoa'nın doğal hukuk anlayışı, oldukça soyut bir biçimdeydi. Neron'a karşı kimsenin ileri süreceği bir hukuk, bir kayıt yoktu. Stoa düşünürü Seneca da, Roma devletine kayıtsız şartsız itaati şart koşmuştu. Düşünür, Roma devletini ideal devlet olarak görüyor, tiranlığa karşı olmakla birlikte, elit bir yönetimi destekliyordu.

V. DETERMİNİZM

Stoa düşüncesindeki determinizm, önceki hukukumuzda benimsenmiş değildir. Stoanın kaderciliği (fatalizm), İslâm düşüncesindeki "cebriye" ekolüne benziyor. Stoanın panteizmi ise, önceki hukuk felsefemizin —bazı marjinal görüşler bir yana— hiçbir şekilde kabul etmediği bir anlayıştı²⁷.

SONUÇ

Roma İmparatorluğunun en etkili "devlet felsefesi" düşüncesi olan Stoa ve bunun devlet adamlığı da yapmış olan ünlü düşünürü Seneca ile önceki "devlet felsefesi" anlayışımız üzerinde durduğumuz bu yazıda, ulaştığımız sonuçları şöyle özetleyebiliriz.

1. Stoa düşüncesi de, diğer Yunan düşünceleri gibi, bugün Ortadoğu denilen bölgeden oldukça etkilenmiştir. Bu bölgede ise, teolojik kırıntıların bol olduğu bir bölgedir. Zaten önceki "devlet felsefemiz" ile uğraşan Farabi, İbn Sina gibi düşünürler de, hikmet ve düşünceleri asıl vatanına döndürdüklerini söylüyorlardı.

2. Stoa düşüncesi, savunmuş olduğu insancıl düşünceleri uygulamamış, bu daha olgun bir biçimde Osmanlı'da gün yüzü görmüştür. Zaten Avrupa içlerine kadar sokulan bir "Şark Devleti"nin, insan haklarına aykırı, adaletsiz ve sömürücü bir karakteri taşıması mantıksız olurdu²⁸. Stoa'nın istediği, çoğulculuk, ırk ayırımına karşı çıkmak, emperyalizmin ol-

maması gibi insancıl düşünceler, Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilmiştir. Ama her devlette görülen hukuka aykırılıklar, şüphesiz ki Osmanlı'da da olabiliyordu. Bu tür olağanüstü durumlar, Osmanlı'nın hümnizmini sarsıcı düzeye yükselmemiştir.

3. Osmanlı Devleti, esirlerin büyük çoğunluğuna kölelik statüsü uygulamamıştır. İnsanlığın büyük bir aile olduğunu İslâm-Osmanlı hukuku kabul etmiş ve bunu uygulayan davranışlar sergilemiştir. Kur'an da bulunan adaletle ilgili ayetler, zulmün sürekli kötülenmesi, eşitlik kuralının benimsenmesi de bunu gösteriyor.

BİRİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI:

* Dr. Hasan T. Fendoğlu, D. Ü. Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

1. ÖKTEM, Niyazi, **Stoisizm**, İÜHF Mecmuası, C. XL, Sayı, 1-4, 1974, s. 608
2. AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, **Eski Yunanda Siyaset Felsefesi**, Ankara, 1989, s. 285
3. RUSSELL, Bertrand, **Batı Felsefesi Tarihi**, Antikçağ, Ter. Muammer SENCER, İst. 1972, 2 Baskı, (C. I), s. 379
4. ÖKTEM, **Stoisizm**, s. 593; GÖKBERK, Macit, **Felsefe Tarihi**, İst. 1980, 4. B., s. 102
5. ERTOP, Kıvanç-YETKİN, Çetin, **Sosyo-Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi**, C. 1, İst. 1985, s. 181
6. GÜRİZ, Adnan, **Hukuk Felsefesi**, AÜHF yayını, Ank. 1987, s. 176
7. RUSSELL, I, s. 380
8. ÖKTEM, Niyazi, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi**, 4. Baskı, İst. 1988, s. 114
9. AĞAOĞULLARI, 284; ÖKTEM, **Stoisizm**, s. 593
10. ÖKTEM, **Stoisizm**, s. 594
11. AĞAOĞULLARI, s. 268
12. ÖKTEM, **Stoisizm**, s. 593
13. AĞAOĞULLARI, op. cit.
14. ÖKTEM, op. cit.
15. ÖZBİLGİN, **Eleştirel Hukuk Sosyolojisi**, s. 196
16. ÖKTEM, **Stoisizm**, s. 594
17. ÖKTEM, **Hukuk**, s. 113
18. DEL VECCHIO, s. 50
19. ÖKTEM, **Stoisizm**, s. 591
20. ERTOP-YETKİN, s. 185
21. ÖKTEM, **Hukuk**, 113; ÖKTEM, **Stoisizm**, s. 590
22. ÖKTEM, **Stoisizm**, op. cit.
23. OKANDAN, R. Galib, **Umumi Amme Hukuku**, İst. 1976, s. 157
24. DEL VECCHIO, s. 50, OKANDAN, **Amme**, s. 157
25. ÖKTEM, **Hukuk**, s. 113
26. GÜRİZ, s. 180; GÖKBERK, s. 108
27. TUNÇAY, Mete, **Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi**, C. I, Eski ve Orta Çağlar, Seçilmiş yazılar, İst. 1985, s. 291
28. ERTOP-YETKİN, C. I, s. 216
29. RUSSELL, C. s. 389
30. ERTOP-YETKİN, op. cit.
31. RUSSELL, C. I, s. 390

32. TUNÇAY, s. 292; RUSSELL, ibid; bkz. GÖKBERK, s. 122
33. ÖKTEM, **Hukuk**, s. 113
34. TUNÇAY, s. 293
35. İbid; Küçük, Hasan: **Mukayeseli İslâm ve Batı Felsefelerinde Sistematik Problemler**, İst. 1974, s. 483, dn. 17
36. ERTOP-YETKİN, s. 216
37. ÖKTEM, **Stoa**, s. 610
38. SENECA, **Kamu İşlerinden Uzak Durma** (De Otio), akt. TUNÇAY, s. 301
39. ÖKTEM, **Hukuk**, s. 114
40. İbid
41. İbid
42. İbid
43. AKIN, İlhan, F., **Kamu Hukuku**, ist. 1980, s. 27
44. ÖKTEM, **Hukuk**, s. 115
45. ERTOP-YETKİN, s. 217
46. ÖKTEM, op. cit.; Spinoza'nın, İslâm felsefesindeki vahdet-i vücudcuların anlayışı da böyledir. Bunlara göre, "insan küçük bir Tanrıdır". Bu düşünce, Hallac-ı Mansur'da ve Yunus'un bazı şiirlerinde de sezilebilmektedir. Bkz. Küçük, s. 402-403
- 46a. TAYLAN, s. 105
47. ÖKTEM, op. cit.
48. ÖKTEM, op. cit.
49. ÖKTEM, **Stoisizm**, s. 591
50. İbid
51. ÖKTEM, **Hukuk**, s. 117; Küçük, s. 482
52. ERTOP-YETKİN, s. 217
- 52a. TAYLAN, Necip: **Anahatlarıyla İslâm Felsefesi**, İst. 1985, 2. B., s. 104, 105
- 52b. GÖKBERK, s. 105
53. ÖKTEM, **Stoa**, s. 611
54. ÖKTEM, **Hukuk**, s. 118
55. İbid
56. OKANDAN, **Amme**, s. 173
57. GÜRİZ, s. 177
58. İbid
59. ERTOP-YETKİN, s. 186
- 59a. TAYLAN, S. 105
60. OKANDAN, **Amme**, s. 173
61. ERTOP-YETKİN, s. 218
62. DEL VECCHIO, s. 51
63. ÖKTEM, **Hukuk**, s. 119
64. SENECA, Lucius'a 47. Mektup, akt. Tunçay, C. I, s. 294
65. SENECA, İbid, s. 295
66. SENECA'dan, akt. ERTOP-YETKİN, s. 219
- 66a. TAYLAN, s. 119. Felsefe ve Din İlişkileri Konusunda Geniş Bilgi İçin Bkz. KÜÇÜK, s. 313-336
67. ÖKTEM, **Hukuk**, 118
68. İbid, 119; KÜÇÜK, s. 482; GÖKBERK, s. 107
69. AKIN, 27
70. İbid, 28
71. SENECA, De Otio (Kamu İşlerinden Uzak Durma), akt. TUNÇAY, s. 303
72. DEL VECCHIO, 51
73. ERTOP-YETKİN, I, 221
74. SENECA, De Clementia, I: X-XI, akt. TUNÇAY, s. 298
75. ÖKTEM, **Hukuk**, Bkz.; Stoa görüşünü eleştiren Filozoflar Arkesilaos ve Carneades için Bkz. GÖKBERK, s. 109-112
76. TUNÇAY, 307-308

İKİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI:

1. İbn Haldun, **Mukaddime**, Çeviren: Zakir Kadiri UĞAN, MEB Yayını, İst. 1991, C. II, s. 597-598
2. Nisa, 36, 92; Maide, 89; ULVAN, Abdullah Nasih, **Nizamu'r-riqq fi'l-İslâm**, 3. Baskı, Kahire, 1406/1986, s. 24-26; Buhari, Itq, Bab, 18, İst. 1401/1981, (tıpkı basım), s. 125; Müslim, Itq, bab: Fadl'al-Itaq, İst. 1401/1981, (tıpkı basım), h.nu. 21 (1509); Gazali, **İhyau Ulûmi'd-dîn**, C. II, Darü'l-Marife Neşri, Beyrut, ty, s. 219-221; BELGESAY, Mustafa Reşit: **Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk**, İst., ty, s. 260
3. 47/Muhammed, 4; KASANI: **Bedai**, Beyrut 1394/1974, C. VII, s. 119 vd.
4. ULVAN, Abdullah Nasih: **Nizamu'r-riqq fi'l-İslâm**, Kahire 1406/1986, s. 19
5. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Ank. 1988, s. 62; ULVAN: s. 24 vd.
6. ŞİBLİ, NUMANİ: **Bütün Yönleri ile Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, Çev. Talip Yaşar ALP, İst. 1980, C. II, s. 235-244
7. eş-ŞEVKANİ, Muhammed b. Ali: **Neylül'Evtar**, C. III, Beyrut ty., s. 220; DAMAD: **Mecmaü'l-Enhur**, İst. 1318, C. II, s. 406; ULVAN, s. 53
8. es-SERAHSİ, el-MEBSUT, C. VII, İst. 1403/1983 (tıpkı basım), s. 149 vd; eş-ŞEVKANİ, s. 221 vd.
9. 9/Tevbe, 60
10. ULVAN, s. 65
11. 90/Beled, 11-13; 2/Bakara, 177 gibi
12. Ebu Davud, Edeb, 111; Ahmed b. Hanbel, C. II, s. 361, 524
13. Bu konuda geniş bilgi için şu çalışmamıza bkz. **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik**, (Yayınlanmamış), Diyarbakır 1993.
14. ez-ZEBİDİ: **Tecrid**, C. X., s. 389 d; Müslim, Hacc, 19.
15. 49/Hucurat, 13
16. BULAÇ, Ali, **İslâm Dünyasında Hikmeti Yeniden Diriltmek**, Bilgi ve Hikmet Dergisi, 1993/1, s. 20
17. GÜRSOY, Bedri, **Osmanlı İmparatorluğu mu? Osmanlı Devleti mi?**, AÜSBF. Yayını, AKTAN'a Armağan, Ank. 1982, s. 25
18. GÜRSOY, s. 25
19. TUĞ, Salih, **İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri**, İst. 1969, s. 72-76, 250
20. Mecelle, md. 58
21. Buhari, Ahkam, 4
22. ZEYDAN, Abdulkarim: **İslâm Hukukunda Fert ve Devlet**, Çev. Cemal ARZU, 2.B., İst. 1978, s. 103
23. ÖZÇELİK, Selçuk: **İslâm Hukukuna Göre Fert ve Devlet Münasebetleri**, GÖNENSAY'a Armağan, İst. 1955, İÜHF Yayını s. 543-549
24. et-TABLIYE, Muhammed Kutup, **el-İslâm ve Hukuku'l-İnsan**, 2.B, Kahire 1984, s. 424
25. EBU ZEHRA, Muhammed: **İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, Çev. Ethem Ruhi FİĞLALİ-Osman ESKİCİOĞLU, İst. 1970, s. 128
26. İbn TEYMIYE, **el-Hisbe fi'l-İslâm**, Çev. Vecdi AKYÜZ, İst. 1989, s. 111
27. İslâm'da Determinizm İçin Doktora Tezimize bkz. Osmanlı Hukukunda Temel Hak ve Özgürlükler içinde Mülkiyet Kavramı Ve Olgusu, İst. 1992, s. 24-30
28. İNALCIK, Halil, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, C. I, Ank. 1987, TTK Yayını, 2. B., s. 181; Arnold, T. W., **İntişar-ı İslâm Tarihi**, Ank. 1971, s. 228